

УДК 76:72.03:726.6:929.6(477-25)

В.В. КОРНІЄНКО

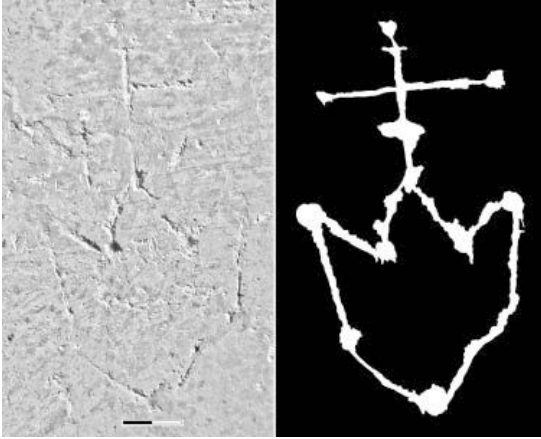
До питання атрибуції княжого знаку з приділа свв. Іоакима та Анни Софії Київської

У статті висвітлюються результати сучасних досліджень нововиявленого графіті із зображенням тризубу в приділі свв. Іоакима та Анни Софії Київської. На підставі запропонованої С. Белецьким динаміки видозміни княжих знаків першої половини XI ст. здійснена спроба атрибуції малюнку-графіті як приналежного полоцькому князеві Брячиславу Ізяславичу.

Ключові слова: епіграфіка, графіті, Софія Київська, Брячислав Ізяславич, тризуб, княжий знак.

Серед епіграфічних пам'яток давньоруської доби нерідко трапляються предмети з видряпаними на них княжими знаками. Не виключенням стали фрески Софійського собору, на яких, із-поміж численних видряпаних на них малюнків-графіті, виявлено кілька княжих знаків. З них науковому загалу був відомий лише один, виявлений С. Висоцьким у північній внутрішній галереї храму й опублікований під № 75 [1]. Публікатор уникнув атрибуції цього малюнку, обмежившись висловлюванням, що повних аналогій йому серед княжих знаків не зустрічається. Спроба встановити приналежність цього тризубу вперше здійснена російським археологом С. Белецьким [2], який використав фото і прорис С. Висоцького. Порівнявши відомі на той час дані щодо вигляду тризубів Рюриковичів, С. Белецький дійшов висновку, що за своїм виглядом малюнок доволі сильно нагадує княжий знак Володимира Святославовича. Проте зображений на фресці знак відрізняється від володимирового, на думку дослідника, двома важливими деталями. Насамперед, іншою є форма завершення центрального зубця, що на тризубі Володимира Святославовича має вигляд звичайного вістря, а в графіті – хрестика. Це зближувало останній із княжим знаком Ізяслава Володимировича, проте також має відмінність – ніжка тризуба графіті № 75 теж має вигляд хрестика. На цій підставі С. Белецький зробив припущення, що видряпаний на фресці Софії Київської знак належав онукові Володимира Святославовича (чим і обумовлена відмінність у двох основних елементах) по лінії Ізяслава. І вже на підставі цього дослідник дійшов висновку, що знак міг належати, найімовірніше, полоцькому князеві Брячиславу Ізяславичу.

Утім, новітні дослідження знака-тризуба з північної галереї Софійського собору, проведені автором даного дослідження за сучасною методикою [3], дозволили встановити, що під час публікації С. Висоцький вказав не всі його складові, значно обрізавши нижні пишні пагони тризуба, які вивертаються назовні, нагадуючи половинки ініціальної літери «С». Водночас і сам С. Белецький під час спроби атрибуції графіті № 75 також припустився помилок в описі. Зокрема,

Фотографія та прорисовка графіті з зображенням тризубу, виявленого у приділі свв. Іоакима та Анни Софії Київської.

в нижній частині (на «ніжці») тризуба наявне не хрестоподібне завершення, а таке, що має вигляд рівнобічного трикутника з додатково намальованим квадратом посередині, верхня сторона якого збігається з лінією основи трикутника. Тобто, завершення нижньої частини нагадує перегорнуту літеру д. Центральний зубець завершується не хрестом, як пише С. Белецький, а трилисником (трипелюстковою квіткою-крином – тобто лілією).

Зважаючи на всі ці обставини, мусимо констатувати, що запропонована дослідником атрибуція знака як емблеми Брячислава Ізяславича не може бути прийнята, оскільки два основні елементи, на яких він будує свою доказову базу – хрестовидні завершення центрального зубця та ніжки – в малюнку-графіті на фресці мають абсолютно інший вигляд.

Проведене Н. Нікітенко й автором даної статті дослідження виявленого С. Висоцьким малюнку, враховуючи сучасне вивчення оригіналу графіті, в ході якого були виявлені пропущені під час першої публікації елементи, дозволило атрибутувати княжий знак із південної внутрішньої галереї Софії Київської як належний, найімовірніше, Всеволоду Ярославичу, який був похований у вбудованому в галерею собору склепі-усипальні. Саме над ним і прокреслене графіті № 75 [4].

Одночасно, спостереження С. Белецького стосовно динаміки видозмін княжих знаків від покоління до покоління видаються цілком конструктивними, тому саме з таких позицій здійснена спроба атрибутувати виявлене в приділі свв. Іоакима й Анни графіті із зображенням тризубу (див. мал.).

Малюнок виявлено у південно-східному куті передвітарного компартимента на південній грані західної лопатки першого від вівтаря південного хрещатого стовпа. На фресці зображений святий у чернечому вбранні. Супровідний напис-дипінті не зберігся, однак у правій частині фрески біля рамки виявлено виконаний у стовпчик напис-графіті **Ⓐ** **маркос** – «святий Марк». Відповідно до цієї інформації, а також за іконографією, зображеного на фресці святого можемо ідентифікувати як св. прп. Марка Триглійського [5].

Розглядуване графіті виконане ножем (встановлюється за формою прорізів) на висоті близько 1 м від рівня стародавньої підлоги. Невисока висота розташування вказує на виконання малюнку дитиною або дорослою людиною, що стояла на колінах. Зважаючи на впевнений рух леза та доволі глибокі прорізи, останнє виглядає більш вірогідним. Малюнок зберігся повністю, незважаючи на дрібні вибої та місцями слабку розчистку прорізів, всі його контури добре простежуються.

Нижню частину малюнка складає контурне зображення тризубу, середній зубець якого увінчується чотириконечним хрестом, верхня частина щогли та кінці перекладки його розширюються у вигляді трикутників.

У цілому загальний вигляд прокресленого на фресці знаку подібний до тризубу на печатці Ізяслава Володимировича [6], однак наявні дві відмінні складові. Перша – це гостра ніжка, яка, як можемо судити з опублікованої фотографії печатки Ізяслава, на знаку останнього мала округлу форму [7]. Утім, ця відмінність може бути пояснена з огляду на певну схематичність графіті, коли автор, видряпуючи малюнок ножем, змушений був враховувати специфіку поведінки цього інструмента під час виконання прорізів [8]. Інша ж відмінність полягає у розширенні кінців перекладки та верхньої частини щогли, причому під верхнім розширенням прокреслена невелика горизонтальна лінія. Ці елементи оздоблення хреста, як засвідчує дослідження каналів прорізів, були виконані цілеспрямовано.

С. Белецький на прикладі атрибутованих як приналежних князям Мстиславу Володимировичу та його сину Евстафію (відповідно сину й онуку Володимира Святославовича) [9] тризубів, запропонував наступну схему видозміни княжого знаку від батька до сина: останній брав тамгу батька, видозмінюючи один елемент. Зокрема, у синів Володимира – Ярослава, Ізяслава та Мстислава – відмінності торкаються оформлення верхньої частини центрального зубця. Згідно схеми С. Белецького, онук Володимира – Євстафій прийняв тамгу батька Ізяслава, змінивши в ній один елемент – оформлення ніжки [10].

У нашому графіті також знаходиться один змінений елемент – оформлення завершення центрального зубця, що дозволяє, застосувавши схему С. Белецького, атрибутувати виконаний на фресці Софійського собору знак як приналежний онукові Володимира по лінії Ізяслава – полоцькому князеві Брячиславу Ізяславичу, який після смерті батька в 1001 р. князував у Полоцькому князівстві до своєї смерті в 1044 р. [11]. Зважаючи на розташування тризубу – зубцями догори, виконаний на фресці знак був приналежний живому князеві [12]. Відтак, не виключено, що малюнок видряпаний самим полоцьким князем під час відвідин ним Києва. На цю думку нашттовхує згадка літописом під 1068 р. [13] «Брячиславового двору» у Верхньому Місті, яка вважається резиденцією цього князя [14] – тож дослідники припускають, що Брячислав міг періодично відвідувати Київ [15].

Отже, зважаючи на наявні дані, час виконання графіті на стіні Софії Київської має бути окреслений у межах від 1020-х років до 1044 р.

Джерела та література

1. *Высоцкий С.А.* Древнерусские надписи Софии Киевской XI – XIV вв. – Вып. I. – К.: «Наукова думка», 1966. – С. 110–111, табл. LXXI, 1; LXX, 1.
2. *Белецкий С.В.* К атрибуции княжеского знака на граффити № 75 из Софии Киевской // *Археология*. – 1997. – № 3. – С. 141–145.
3. Докладніше див.: *Никитенко Н., Корнієнко В.* Древнейшие граффити Софии Киевской и время ее создания. – К., 2012. – С. 52–80.
4. Докладніше див.: *Никитенко Н., Корнієнко В.* Княжий знак Всеволода Ярославича в графіті Софії Київської // *Видубицький Михайлівський монастир – погляд крізь віки. Збірник матеріалів наукової конференції, присвяченої 940-літтю Свято-Михайлівського Видубицького монастиря (Київ, 17 вересня 2010 р.)*. – К., 2010. – С. 302–312; *Вони ж.* Княжий знак-графіті в північній галереї // *Пам'ятки України: історія та культура*. – 2011. – № 3–4 (167–168), липень-грудень. – С. 44–49; *Вони ж.* Атрибуція княжого знаку-графіті в північній внутрішній галереї Софії Київської // *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць*. – К., 2011. – Число 19. – С. 136–145.
5. Слід зазначити, що російський мистецтвознавець В. Сараб'янов визначив постать на фресці як св. Ніколая Студита, що правда зі знаком питання. Підставою для цього став той факт, що поруч знаходиться образ св. Феодора Студита (впевнено ідентифікується завдяки виконаному на цій фресці напису-графіті з ім'ям святого) (див.: *Сараб'янов В.Д.* Образ монашества в древнерусском искусстве XI – середины XII столетия // *Древнерусское искусство. Идея и образ. Опыт изучения византийского и древнерусского искусства: Материалы Международной научной конференции 1–2 ноября 2005 г.* – М., 2009. – С. 164, 166, рис. 5.
6. *Янин В.Л.* Актовые печати древней Руси X–XV вв. – М., 1970. – Т. 1. – С. 41, 166, табл. 1, 2; 33, 2. Щоправда дослідник вказав при описі наявність кола на лівому зубці, який насправді є літерою «о» легенди. В цьому ми повністю погоджуємося з думкою С. Белецького (*Белецкий С.В.* Вказана праця. – С. 141).
7. Це дещо зближує зображення на фресці з тризубом на монетах Ярослава Володимировича (*Сотникова М.П., Спасский И.Г.* Тысячелетие древнейших монет России. Сводный каталог русских монет X–XI веков. – Л., 1983. – С. 196–203).
8. Докладніше див.: *Никитенко Н., Корнієнко В.* Вказана праця. – С. 60–61.
9. *Белецкий С.* Вказана праця. – С. 142–143.
10. Там само. – С. 143, рис. 4.
11. *Бугославский С.А.* Текстология Древней Руси. – Т. I: Повесть временных лет. – М.: Языки славянских культур, 2006. – С. 171, 192.
12. Докладніше символічне значення звичайних і перегорнутих тризубів див.: *Никитенко Н., Корнієнко В.* Атрибуція... – С. 141.
13. *Бугославский С.А.* Вказана праця. – С. 206.
14. *Толочко П.П.* Исторична топографія стародавнього Києва. – К.: Наукова думка, 1972. – С. 119.
15. *Дойтович Л.* Княжа доба на Русі: портрети еліти. – Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2006. – С. 280.

Корнієнко В.В. К вопросу атрибуции княжеского знака из придела свв. Иоакима и Анны Софии Киевской

В статье освещаются результаты современных исследований нововыявленного граффити с изображением трезубца в приделе свв. Иоакима и Анны Софии Киевской. Опираясь на предложенную С. Белецким динамику видоизменений княжеских знаков

первой половины XI в. предпринята попытка атрибуции рисунка-граффити как принадлежащего полоцкому князю Брячиславу Святополковичу.

Ключевые слова: эпиграфика, граффити, София Киевская, Брячислав Изяславич, трезубец, княжеский знак.

Korniyenko V.V. The attribution of prince's sign from the St. Joachim and Anna nave of Sophia Kyivska

The article deals with the results of contemporary investigations of graffiti with the trident symbol in the St. Joachim and Anna nave of Sophia Kyivska. Basing on the proposed by S. Byelyetsky dynamic of modification of princely signs in the first half of the XI century we attempt to attribute graffiti to the Polotsk prince Bryachyslav Izyaslavych.

Key words: epigraphy, graffiti, St. Sophia of Kyiv, Bryachyslav Izyaslavych, trident, princely sign.

Подано до друку: 25.10.2012 р.

УДК [7.046.3:271.2-523.47]:94(477.51)«18/19»

Т.А. МИКОЛАЙКО

**Іконописні лавки та майстерні у Чернігові
наприкінці XIX – на початку XX ст.**

У статті розкривається питання про розвиток іконопису в Чернігові на прикладі приватних іконописних майстерень та іконних лавок, які працювали в місті наприкінці XIX – на початку XX ст. Також окреслюються проблеми, які існували в іконописному живописі вказаного часу.

Ключові слова: ікона, іконописна майстерня, Єпархіяльний цензурний комітет, народна ікона.

Місто Чернігів зберегло розкішні собори з фрагментами фрески, олійним живописом і ошатними іконостасами. Малярі й іконописці, які оздоблювали храми, створювали ікони для іконостасів, чи просто для храмів, були і приїжджими, і місцевими. Їх імена залишалися переважно невідомими. Тому сьогодні, мабуть, необхідно звернути увагу на розгляд питання про розвиток іконопису на Чернігівщині на прикладі іконописних шкіл чи майстерень.

Нині дуже мало фундаментальних праць, присвячених місцевим іконописним центрам, їх майстрам. Проблемаю наукового вивчення чернігівського іконопису в XIX ст. була нестача фахівців, тому основна інформація відома з рукописних джерел таких установ, як консисторія, де матеріал записували церковні діячі. Про місцевий іконопис можна черпати матеріал з місцевої преси, заміток знавців церковної старовини та краєзнавців. Користуючись такими незначними джерелами, все ж спробуємо більш конкретно дослідити тему про іконописні школи Чернігівщини і, можливо, відкрити нові імена мистців станкового живопису.